

לקוטי אמרים

פרק ח ועוד זאת במאכלות אסורות שלכך
 נקראים בשם איסור מפני שאף מי שאכל מאכל איסור בלא הודע לשם שמים לעבוד ה' בכח אכילה ההיא וגם פעל ועשה כן וקרא והתפלל בכח אכילה ההיא אין החיות שבה עולה ומתלבשת בתיבות התורה והתפלה כמו ההיתר מפני איסורה בידי הס"א משלש קליפות הטמאות ואפי' הוא איסור דרבנן שחמורים דברי סופרים יותר מדברי תורה כו' ולכן גם היצר הרע וכח המתאוה לדברים האסורים הוא שד משדן נוכראין שהוא יצר הרע של אומות העולם שנפשותיהם משלש קליפות הטמאות משא"כ היצה"ר יג' וכח המתאוה לדברים המותרים למלאת תאותו הוא שד משדן יהודאין לפי שיכול לחזור לקדושה כדלעיל.

מי שאכל מאכל איסור בלא הודע כו' אין החיות שבה עולה כו' (להעיר מתרומות ו' ג' ובירוש' שם, ובמפרשים דה"ה לשאר איסורים. בכורות ספ"ה).
 חמורים ד"ס יותר מד"ת (עיין עירובין כא: סנה' פח:). שדין נוכראין יהודאין (נזכר זח"ג רנ"ג). לקדושה כדלעיל (פ"ז).

לקוטי פירושים

אכל מאכל איסור בלא הודע לשם שמים כו' וקרא והתפלל בכח אכילה ההיא אין החיות שבה עולה כו' מפני איסורה בידי הס"א משלש קליפות הטמאות: במענה על השאלה איך אפשר שהחיות לא יעלה לקדושה מאחר שהתפלל ולמד בכח האכילה ההיא, ויש להוסיף בזה עוד חומר ע"פ המבואר בריש פל"ו ש"אי אפשר לנפש האלקית לבטא בשפתיים כו' כי אם ע"י נפש החיונית הבהמית המלובשת באברי הגוף כו" - הביאור בזה פשוט, דהעל"י היא חידוש (להעיר מקה"ר פ"ג, יד'), כיון שהסברא החיצונית היא להיפך, דמה שייכות גשם המאכל וכו', ואפילו גשם הגוף, לקדושת התורה והתפלה שכולה רוחנית. ולא עוד אלא שגם בהנוגע לנה"ב יש מקום לתמי' זו. ובדוגמא שיד הכותבת דברי שכל אין ניכר בה כלל כל זיכוכ עי"ז, ואין נפק"מ אם כותב דברי שטות, דברי חכמה ושכל או אחרת, וכלשון רבנו ז"ל"י החכמה אי אפשר למששה בידים. אלא שע"י זיכוכ החומר וגם הגשם נתעלה עד שיש לו איזה שייכות לרוחניות, ובדוגמת חומר המוח דוקא שעפ"י המבואר באיזה מאמרים נעשה בו שינוי ע"י ההתעסקות בדברי שכל (משא"כ דברי שטות), ונתעלה ע"י עסק זה. ומוזה מובן שבאותו הגשם והחומר אפילו אם כבר נתעלה, אם לאח"ז נפל ממדריגתו, שוב נמצא הוא במצבו הקודם. ומובן ענין זה מהטעם וההסברה שמצות בגשם אפשריות רק לאחר זיכוכ העולם והגשם בכללו ע"י גלות מצרים. וק"ל.

(אגרות יקדוש ח"י"ד ע' רטו)

ומה שמקשה איך אפשר שתתקיים המצוה (שנעשית בכח האכילה ההיא) ויהי' שייך לסט"א, ולא עוד אלא גם לגקה"ט

(1) ראה גם "התמים" ח"ה ע' עח אות ב'. (2) ושם: "גזר הקב"ה על העליונים שיהיו עליונים ועל התחתונים שיהיו תחתונים" (המו"ל). (3) תניא שעהייה"א פ"ט (פי, ב). (4) סה"מ קונטרסים ח"א צו, א. סה"מ תש"ד ע' 243. (5) עיין תו"א יתרו ע"ד, א. ובכ"מ.

מ"מ, הגהות והערות קצרות - עם פענוחים

מי שאכל מאכל איסור בלא הודע כו' אין החיות שבה עולה כו': להעיר מתרומות פ"ו מ"ג ובירושלמי שם, ובמפרשים שם, דה"ה לשאר איסורים. וראה גם בכורות ספ"ה.
 חמורים דברי סופרים יותר מדברי תורה: עיין עירובין כא: סנהדרין פח:
 שדין נוכראין יהודאין: נזכר בזח"ג רנ"ג.
 לקדושה כדלעיל: פ"ז.

(1) בתרומות שם: "המאכל את פועליו ואת אורחיו תרומה הוא משלם את הקרן והם משלמין את החומש, דברי ר"מ. וחכמים אומרים הם משלמין קרן וחומש והוא משלם להם דמי סעודתן". ובירושלמי שם (פ"ו ה"ב) - לאחר ביאור הפלוגתא, שלר"מ אין המאכל משלם אלא דמי תרומה (שהן זול יותר מדמי חולין), ולרבנן משלם דמי חולין - הקשה למה צריך לשלם להם דמי סעודתן: "ולא כבר אכלו" (ומה איכפת להו הלא אכלו. כמו אם היו של חולין - פני משה), ומשני, "טבלים נפשו של אדם חתה מרן" (וקץ בהן ולא ימירו אכילה - פני משה). וראה גם סמ"ע חו"מ סרל"ד סק"ד: "אין אכילת האוכל מחשב לו הנאה ואדרבה מצער הוא לו שעבר על איסור כו". ובפי' ר' אליהו מלונדריש (הובא בתו"ט) מוסיף "אע"פ שאינו יודע בדבר, שלבו נוקפו כו". (2) פני משה. ועוד. (3) "השוחט את הבכור ומכרו ונודע שלא הראהו (לחכם, שיאמר שמום קבוע הוא ומותר לאוכלו כחולין), מה שאכלו אכלו והוא יחזיר להם את הדמים. וכן השוחט את הפרה ומכרה ונודע שהיא טרפה וכו" - ע"ד הנ"ל בתרומות (ובגמרא שם לז, א) "רשב"א אומר דברים שהנפש קצה בהם יחזיר להן את הדמים" (ע"ד הנ"ל בירושלמי תרומות), אבל, לדעת רשב"א "דברים שהנפש קצה בהן" הם רק "נבילות וטרפות שקצים ורמשים", משא"כ "בכורות טבלים כו", ואין הלכה כמותו (וראה בארוכה מהרי"ט אלגזי לבכורות שם, עיי"ש). (4) אדה"ז מביא המאמר "חמורים דברי סופרים יותר מדברי תורה" בנוגע ל"איסור דרבנן". ועל זה מצייני רבינו "עיין עירובין", ושם: "מאי דכתיב ויותר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה וגו', בני הזהר בדברי סופרים יותר מדברי תורה, שדברי תורה יש בהן עשה ולא תעשה, ודברי סופרים כל העובר על דברי סופרים חייב מיתה" - ש"דברי סופרים" קאי על תקנות וגזירות דרבנן, אבל, שם לא נאמר הלשון "חמורים דברי סופרים", אלא "הזהר בדברי סופרים". ולכן מוסיף ומצייני גם לסנהדרין שם: "חומר בדברי סופרים מבדברי תורה, האומר אין תפילין כדי לעבור על ד"ת פטור (דאין זו הוראה דזיל קרי בי' רב הוא - פרש"י), חמש טוטפות להוסיף על דברי סופרים חייב, אלא ש"דברי סופרים" שם קאי על דינים של תורה שנתפרשו ע"י חכמים, ולא על "איסור דרבנן" (וראה גם לעיל בפ"א ד"ה וכו"ש ע' כה)).

לקוטי אמרים

יג

מ"מ הגהות והערות קצרות ע

אך מ"מ קודם שחזר (נר' שקאי גם אאוכל סתם. אדנ"ע). כרבינו הקדוש (כתובות קד.).

אך מ"מ קודם שחזר לקדושה הוא ס"א וקליפה וגם אח"כ הרשימו ממנו נשאר דבוק בגוף להיות כי מכל מאכל ומשקה נעשה תיכף דם ובשר מבשרו ולכן צריך הגוף לחיבוט הקבר לנקותו ולטהרו מטומאתו שקיבל בהנאת עולם הזה ותענוגיו מטומאת קליפת נוגה ושדן יהודאין אא"כ מי שלא נהנה מעוה"ז כל ימיו כרבינו הקדוש. ועל דברים בטלים בהיתר כגון ע"ה שאינו יכול ללמוד צריך לטהר נפשו מטומאה

לקוטי פירושים

לגמרי - הנה יעויין בהל' ת"ת לאדה"ז פ"ד סוף ס"ג: "אוי מוציא מהקליפה כל התורה והמצות וכו'".

(אגרות קודש ח"ח ע' צד)

אכל מאכל איסור בלא הודע כו' איסורה בידי הס"א משלש קליפות הטמאות ואפי' הוא איסור דרבנן שחמורים דברי סופרים יותר מדברי תורה: מכאן משמע שגם באיסור דרבנן נעשה גם החפצא דבר אסור (מלבד האיסור על הגברא), שאסור בידי הס"א מגקה"ט, וצריך כפרה כו'. ועפ"ז יש לבאר ההמשך "שחמורים דברי סופרים כו" - שכוונתו לבאר איך יתכן שבדבר המותר ע"פ תורה, היינו,

מ"מ, הגהות והערות קצרות - עם פענוחים
אך מ"מ קודם שחזר: נראה שקאי גם אאוכל סתם, לא למלאות תאות נפשו ולא לשם שמים, שקודם שחזר לקדושה הוא ס"א וקליפה (ק"נ), כיון שנהנה מהמאכל בעת האכילה, אף שלא חשב למלאות תאותו. אדנ"ע.
כרבינו הקדוש: ראה כתובות קד'.

(5 נדפס בקיצורים והערות לתניא ע' קטז. 6) ושם (ובפרש"י): "בשעת פטירתו של רבי זקף עשר אצבעותיו כלפי מעלה אמר רבש"ע גלוי וידוע לפניך שיענתי בעשר אצבעותי ולא נהייתי (בעולם הזה) אפילו (לפי טורח שיענתי) באצבע קטנה (שלי)".

שע"פ התורה (ושהיא "דיפתראות ופינקסאות" שעל ידם נברא העולם) מקבל חיותו מק"ג, ישתנה ע"י האיסור דרבנן ויקבל חיותו מגקה"ט? ועל זה מוסיף "שחמורים דברי סופרים יותר מדברי תורה", כמו ה"סופר" שכותב את ה"ספר", ולכן, ע"י דברי סופרים נעשה כן ע"פ תורה, ובמילא נעשה כן גם בעולם, שהדבר שנאסר מדרבנן מקבל חיותו מגקה"ט ככל האיסורים שבתורה.

(סה"ש תשנ"ב ח"ב ע' 508 ואילך הערות 46-57. וראה אגרות קודש ח"י ע' רעט. לקריש חכ"ס ע' 106 הערה 21)

היצר הרע וכח המתאוה לדברים האסורים הוא שד משדין נוכראין שהוא יצר הרע של אומות העולם שנפשותיהם משלש קליפות הטמאות: ומה שגם איש הישראלי מתאוה לפעמים לדברים האסורים - הוא מצד שהחיות שבדברים המותרים כשאוכל למלאות תאותו "נכלל לפי שעה ברע גמור שבשלש קליפות הטמאות", והרי המאכל נעשה דם ובשר מבשרו, ולכן נטמאה נפשו הבהמית בטומאת "שד משדין נוכראין".

(לקריש ח"ח ע' 18 הערה 51)

מכל מאכל ומשקה נעשה תיכף דם ובשר מבשרו: עפ"ז יש להטעים שיטת התוספות: ש"לא יאונה לצדיק כל או"ן" (לא תזדמן לו עבירה בלי דעת) נאמר דוקא "במידי דאכילה, דגנאי הוא לצדיק שאוכל דבר איסור" - כיון שהאיסור נעשה דם ובשר כבשרו.

(לקריש ח"ה ע' 187 הערה 23)

צריך הגוף לחיבוט הקבר כו' אא"כ מי שלא נהנה מעוה"ז כל ימיו כרבינו הקדוש: בביאור הטעם להוספת אדה"ז "כרבינו הקדוש" - דלכאורה מהו הצורך בדוגמא, ואדרבה, הדוגמא מ"רבינו הקדוש" מוכיחה שאין זה שייך אלא ליחידי סגולה בלבד - יש לומר:

אודות רבינו הקדוש מצינו ש"בשעת פטירתו . . . זקף עשר אצבעותיו כלפי מעלה אמר רבש"ע גלוי וידוע לפניך . . . לא נהייתי אפילו באצבע קטנה". והחידוש בזה - ש"גלוי וידוע (רק) לפניך" - שאף שלא פסקו מעל שולחנו לא חזרת כו", היינו, שאכל ושתה לא רק בצמצום והמוכרת ביותר, אלא מתוך עשירות והרחבה כו', מ"מ, לא נהנה מזה. וכמ"ש השל"ה"י ש"לא עשה זה בשביל הנאה דהיינו שיהנה הגוף רק . . . שיהי חזק לעבודת הבורא, ואז הלשון . . . מדוייק שאמר לא נהייתי, כלומר, אע"פ שאכלתי לא עשיתי בשביל הנאה".

וזהו כוונת אדה"ז במ"ש "כרבינו הקדוש" - שגם מי שאכל ושתה בהרחבה כו', ונעשה דם ובשר מבשרו, מ"מ, כיון שלא

6) להעיר מהשק"ט בזה - ראה שו"ת עין יצחק תאה"ז ס"ו. אתון דאורייתא כלל יו"ד. בית האוצר מערכת א' כלל קכב. ובכ"מ. 7) ב"ר רפ"א. 8) ראה לקו"ת דרושי סוכות פ', ב. שה"ש מו, ג. ובכ"מ. 9) תניא פ"ו (יא, סע"ב). 10) ד"ה השתא - גיטין ז, רע"א. וש"נ. 11) משלי יב, כא ובפרש"י. 12) ובוה גופא - רק באכילת דבר האסור, מפני שהוא מגקה"ט (וכשאוכלו נעשה גקה"ט דם ובשר מבשרו), משא"כ ב"אכילה של היתרא בשעת האיסור", "אין (זה) דבר מגונה כל כך" (תוס' שם). 13) כתובות קד, א. 14) ע"ז יא, א. 15) עשרה מאמרות מ"ח נו, ב ואילך בהגהה. 16) ודלא כפירוש התוס' (ד"ה צנן - ע"ז שם) שרבינו הקדוש לא אכל מהתורת וכו', אלא רק "אוכלי שולחנו" (דא"כ, לא הוצרך לזקוף עשר אצבעותיו כו' ולומר "גלוי וידוע לפניך", שהרי ראו כולם שלא נהנה כו').

לקוטי אמרים

זו דקליפה זו ע"י גלגולה בכף הקלע כמ"ש בזהר פ' בשלח דף ג"ט. אבל לדיבורים אסורים כמו ליצנות ולשון הרע וכיוצא בהם שהן משלש קליפות הטמאות לגמרי אין כף הקלע [לברו] מועיל לטהר ולהעביר טומאתו מהנפש רק צריכה לירד לגיהנם. וכן מי שאפשר לו לעסוק בתורה ועוסק בדברים בטלים אין כף הקלע לברו מועיל לנפשו למרקה ולזככה רק עונשים חמורים שמענישים על ביטול תורה בפרטות מלבד עונש הכללי לכל ביטול מ"ע מחמת עצלות בגיהנם של שלג כמבואר במ"א וכן העוסק בחכמות אומות העולם בכלל דברים בטלים יחשב לענין עון ביטול תורה כמ"ש בהלכות תלמוד תורה ועוד זאת יתרה טומאתה של חכמת האומות על טומאת דברים בטלים שאינו מלביש ומטמא רק המדות מיסוד

בכף הקלע (ענינו עיין לקו"ת במד' עה' ג'). דף נט' (ע"א). כמבואר במ"א (ל"ת ר"פ שמות). בכלל דב"ט (דקאמר במרז"ל – הל' ת"ת ג' ה' מיומא יט: עיי"ש ברש"י. לחפש בד"ס – ודברת במ ולא בדב"ט). כמ"ש בהל' ת"ת (שו"ע לאדה"ז ג' ז'. וש"נ לספרי ואתחנן).

לקוטי פירושים

מ"מ, הגהות והערות קצרות – עם פענוחים

נהנה, אינו צריך לחיבוט הקבר (משא"כ אם לא אכל כו', מהי הרבותא שאינו צריך לחיבוט הקבר). וכדי להדגיש שמעין זה שייך אצל כאו"א מישראל – שלכן מביאו אדה"ז בספר התניא, ספר של בינונים, שמדת הבינוני היא מדת כל אדם" – מדייק אדה"ז "רבינו הקדוש", שנקרא "רבינו", ע"ש שמלמד לילך בדרךיו כו'.

בכף הקלע: ענינו – עיין בלקו"ת במדבר עה' ג'. דף נט': ע"א. כמבואר במ"א: לקוטי תורה להאריז"ל ר"פ שמות. בכלל דברים בטלים: כאן לא קאי בדברים בטלים מצד עצמם (שגם כשמדברם בהיתר "צריך לטהר נפשו מטומאה זו . . . ע"י . . . כף הקלע"), אלא בדברים בטלים שיש בהם איסור דביטול תורה, דקאמר במרז"ל – הל' ת"ת לאדה"ז פ"ג ה"ה מיומא יט: עיי"ש ברש"י. לחפש בדקדוקי סופרים – ודברת במ ולא בדברים בטלים. ועל זה אומר שגם העסק בחכמת האומות "בכלל דברים בטלים יחשב לענין עון ביטול תורה". כמ"ש בהלכות תלמוד תורה: שו"ע לאדה"ז פ"ג ה"ז. וש"נ לספרי ואתחנן.

(ע"פ לקו"ש זל"א ע"י 176 הערה 61)

דברים בטלים בהיתר כגון ע"ה שאינו יכול ללמוד: צ"ע למה לא יתחייב בתושב"כ באמירתה (ראה הל' ת"ת לאדה"ז ספ"ב).

(לקו"ש ז"ג ע"י 1005 הערה 22)

[לבדו]: לקמן בשורה המתחלת כף איתא "לבדו" בלא חצאי מרובע. וכנראה הטעם, כי בהוצאה הראשונה נשמטה תיבה זו רק כאן.

(הערה בלזוז התיאור)

עונש הכללי לכל ביטול מ"ע מחמת עצלות בגיהנם של שלג: יש מפרשים שגיהנם של שלג הוא (לא עונש מדה כנגד מדה, אלא) רפואה להקדירות בקיום מ"ע, כמו שהשפשוף בשלג הוא מועיל לחידוש מחזור הדם באבר קפוא. וצ"ע"ג אם נכון הוא; וא"כ למה גוזלין השלג כו' – כמבואר בלקו"ת להאריז"ל.

(שיעורים בספר התניא ע"י 93)

חכמת האומות: "עו"ג" (שנמצא בדפוס התניא) – אינו בדפוס הראשון וכו'. והיא הוספה מאוחרת מיראת

17 תניא רפ"ד. 18) ושם: "אם מוציא בשפתיו אע"פ שאינו מבין אפי' פירוש המלות מפני שהוא ע"ה, ה"ז מקיים מצות ולמדתם. בתורה שבכתב" (המו"ל). 19) ר"פ שמות. – ושם: "רשעים. . . גוזלים השלג כשהם בגיהנם של שלג, כדי להתקדור בו כשיניחו אותו בגיהנם של אש" (המו"ל).

7) "שמקלעין ומשליכין ומפילין אותו במחשבותיו שנמשך בהם בעוה"ז בהבלי עולם שמתלוצצים ממנו ומראים לו כאלו עודנו עומד בעוה"ז וחושב ומדבר ועושה כדרכו". 8) ושם: "ויש גיהנם של שלג. . . נגד המתקדור ועובר על מ"ע, שהוא מעצלות, יושב בשב ואל תעשה". 9) בהלכות ת"ת שם: "נאמר בתורה. . . ודברת במ בשבתך בביתך ובלכתך בדרך וגו' ופירשו חכמים לעשותם קבע ועיקר ומלאכתו עראי כשצריך למעשה ידיו, אבל דברים בטלים כלל (ו) כלל לא, ואם שח עובר בעשה שנאמר ודברת במ ולא בדברים בטלים". – והוא מיומא שם, אבל הלשון ביומא הוא: "ודברת במ. . . ולא בדברים אחרים". ובפרש"י: "ולא בדברים אחרים, שיחת הילדים וקלות ראש". 10) לא נזכר שם שינויי גירסאות בענין זה ("אחרים" או "בטלים"). 11) דלכאורה, ביחס לביטול תורה (שאינו לומד בשעה שצריך ללמוד), אין נפק"מ אם באותה שעה שותק, או שמדבר דברים בטלים? – ועל זה מביא האריז"ל "ודברת במ ולא בדברים בטלים", היינו, שכשמדבר דברים בטלים בשעה שצריך לעסוק בתורה, הרי מלבד האיסור דביטול תורה (שישנו גם כששותק), ניתוסף בזה גם האיסור ד"ודברת במ ולא בדברים בטלים". 12) ומ"ש לאח"ו "ועוד זאת יתירה טומאתה של חכמת האומות על טומאת דברים בטלים" – קאי על מ"ש לפנ"ו בענין טומאת דברים בטלים מצד עצמם (שאינן בהם איסור), ולכן ממשך (שמלביש ומטמא בחי' חב"ד כו') "בטומאת קליפת נוגה". 13) ושם: "ולא בדברים בטלים בלבד אלא אפילו בחכמות העולם אסור לעסוק, שנאמר ודברת במ, שלא תערב עמהם דברים אחרים". 14) ושם (ע"פ ו, ז): "ודברת במ, עשם עיקר ולא תערים טפל. . . שלא תערב בהם דברים, שלא תאמר למדתי חכמת ישראל אלך ולאמוד חכמת אומות העולם, ת"ל ושמרתם את מצותי ללכת בהם ולא ליפטר מתוכם, וכן הוא אומר יהיו לך לבדך ואין לזרים אתך".

לקוטי אמרים

יג

מ"מ הגהות והערות קצרות עב

26

הרוח הקדוש שבנפשו האלהית בטומאת קליפת נוגה שבדברים בטלים הבאים מיסוד הרוח הרע שבקליפה זו בנפשו הבהמית כדלעיל ולא בחי' חב"ד שבנפשו מאחר שהם דברי שטות ובורות שגם השומים וע"ה יכולים לדבר כן. משא"כ בחכמת האומות הוא מלביש ומטמא בחי' חב"ד שבנפשו האלהית בטומאת קליפת נוגה שבחכמות אלו שנפלו שמה בשבירת הכלי' מבחי' אחוריים של חכמה דקדושה כידוע ליודעי חן אלא א"כ עושה אותן קרדום לחתוך בהן דהיינו כדי להתפרנס

כדלעיל (פ"א). משא"כ כו' (ה"ה ע"י ריבוי התחכמות במו"מ. מצות תגלחת מצורע כשיטהר ס"א. ומה שלא פי' פה ג"ז, י"ל דנכלל בדב"ט, כיון דאין בהם תועלת, כמ"ש באריכות בדרוש הנ"ל). בשבה"כ (בי' עפ"י דא"ח: תו"א והנה אנחנו מאלמים). אחוריים (עיין חגיגה ג' א' שהוא בשני יודין. ועיין בעה"ש. פי' א.: פכ"ב. אגה"ק יט). קרדום לחתוך (כ"ה הגירסא ג"כ בהל' ת"ת ד' יד' ובפרקי אבות שבס"י. וכ"ה גירסת פי' הרא"ש בנדרים סב. ועייג"כ שרשים לרד"ק מלת קרדום. כ"ה הל' בתחלת הקדמת הרח"ו לשהה"ק. לעיין בד"ס נדרים ואבות ד' ה'. יל"ש תקצא: קרדום להשתמש).

מ"מ. הגהות והערות קצרות - עם פענוחים

לקוטי פירושים

כדלעיל: פ"א.

משא"כ כו': ה"ה ע"י ריבוי התחכמות במשא ומתן, שגם בזה (כמו בחכמת אוה"ע) הוא מטמא בחי' חב"ד שבנפשו אלקית בטומאת ק"נ (סהמ"צ להצ"צ מצות תגלחת מצורע כשיטהר ס"א¹⁹).

ומה שלא פירש פה (גבי הטומאה שבחכמת האומות) גם זה (ההתחכמות במו"מ) - יש לומר משום דההתחכמות במו"מ אינו בכלל חכמת האומות שיש בהם תועלת, אלא נכלל בדברים בטלים, כיון דאין בהם תועלת, כמ"ש באריכות בדרוש הנ"ל¹⁸ (שההתעסקות בפרנסה אינה אלא כלי' וזבוש לברכת ה', ו"המרבה בלבושים לא העדיף מאומה ואדרבה מקלקל יותר כו"), ורק מפני שמשתמש בשכלו ה"ה מלביש ומטמא בחי' חב"ד שבנפשו (דלא כדברי שטות ובורות, ש"מלביש ומטמא רק המדות מיסוד הרוח כו").

בשבירת הכלים: ביאורו עפ"י דא"ח: תו"א וישב ד"ה והנה אנחנו מאלמים²⁰.

אחוריים: עיין חגיגה פ"ג מ"א¹⁸ שהוא בשני יודין. ועיין בערוך השלם¹⁹.

פירוש אחוריים: לקמן פכ"ב. אגה"ק יט²⁰.

קרדום לחתוך: כן היא הגירסא של אדה"ז ג"כ בהל' ת"ת פ"ד הי"ד, ובפרקי אבות שבסידורו (ולא כהגירסא במשניות מסכת אבות²¹: "לחפור"). וכ"ה גירסת פי' הרא"ש בנדרים סב. ועייג"כ ספר השרשים לרד"ק בפירוש מלת קרדום²², שה"קרדום" הוא לחתוך ולא לחפור. וכ"ה הלשון בתחלת הקדמת הרח"ו לשער ההקדמות²³. לעיין בדקדוקי סופרים נדרים שם ואבות פ"ד מ"ה²⁴. וביל"ש מלאכי רמז תקצא הלשון הוא: קרדום להשתמש.

15 דרמ"צ קד, ב. - ומסיים שם: "כמו שמשמע בלק"א פ"ח". 16 ס"ב-ג (קו, א ואילך). 17 ושם (כז, ג): "ופי' וענין השבירה של הכלים ושל הנצוצות כו', הוא ענין התפרדותן לחלקים רבים, כמו עד"מ תיבת ברוך כשאותיותי' מצורפות בתיבה זו מתלבש בהן השכלה שהוא ענין הברכה, אבל כשיתפרדו הד' אותיות אלו זמ"ז להיות הבי"ת בפ"ע וכן הרי"ש וכו' אזי לא ימצא בהן התלבשות השכלה זאת כלל. ועד"ז הוא שבה"כ דתהו ונתפרדו הכלים לחלקים רבים מפורדים זמ"ז עד שנסתלק מהם האור שהי' מתלבש בתוכן קודם פירוד זה, ומצד זה ירדו במדרגה בבחי' בי"ע ונתהוו מזה עולמות הנפרדים ברואים רבים מינים ממינים שונים. וגם ע"י פירוד זה נעשה כל נברא מהות בפ"ע. לפי גודל הירידה כך נעשה בהם הפירוד והרבו. כל שנתרחקו יותר אזי נעשה בהן יותר הפירוד והרבו כו". 18 "אחוריים ותוך. בתרומה אבל לא בקדש". 19 בערוך (ערוך אחור) מביא מחגיגה שם: "אחוריים" (ביו"ד א'), ובהערה בשוה"ג: "כ"ה בפי' ר"ח. ומשם נלקח פי' הערוך, ובמשנה הגי' אחוריים וכ"ה בפי' רה"ג". 20 בפכ"ב (כז, ב) - לענין "אלקים אחריים" (קליפה וס"א): "פי' אחוריים כאדם הנותן דבר לשונאו שלא ברצונו שמשליכו לו כלאחר כתפו כי מחזיר מניו ממנו משנאתו אותו, כך למעלה. הס"א והטומאה היא תועבת ה' אשר שנא ואינו משפיע לה חיות מפנימיות הרצון וחפצו האמיתי אשר חפץ בה ח"ו כ"א כמאן דשדי בתר כתמוי לשונאו שלא ברצונו. וזה נקרא בחי' אחוריים דרצון העליון ב"ה". (וכ"ה בקיצור) באגה"ק סכ"ב). ובאגה"ק סי"ט (קכח, סע"א) - בענין אחוריים דספירות: "כל אחוריים שבספירות הן מדרגות החיצונות והתחתונות במעלה שבספירה זו מה שיוכלו לירד ולהתפשט למטה להתלבש בברואים החיותם, ובחי' הפנים היא הספירה עצמה המיוחדת במאצילה א"ס ב"ה בתכלית היחוד". - ויש לעיין למה לא העיר רבינו כל זה בתיבת "אחוריים" שנזכרה בפרק ו' (יו"ד, ב). 21 פ"ד מ"ה (וראה שינויי נוסחאות במשניות שם). וכ"ה בהל' ת"ת להרמב"ם פ"ג ה"י. 22 ושם: "כתב רבי יונה כי (קרדומות) הם המרות. ולא יתכן, כי המר הוא כלי אחר שיחפרו בו, והוא הנקרא בלשון הקודש אכת, והקרדום הוא כלי שמבקעין בו עצים כו". 23 נדפסה ג"כ בהוספה לקונטרס עץ החיים לכ"ק אדמו"ר מהורש"ב נ"ע (ס"ע 61). - ושם: "בזמנינו זה בעונותינו הרבים אשר התורה נעשית קרדום לחתוך בה אצל קצת בעלי תורה". 24 כנראה לא הי' הדק"ס תח"י, כי על מסכתות אלה לא נמצא בדק"ס.

הצנזור. ובקצת הוצאותי' שינו ל"חכמות אחרות". ולא הסתפקו בזה והעירו בשולי הגליון: ומוציא אותן לדברי הבאי וחקירות מינות!

(אגרות ירוש' ח"ג ע' קכב)

בחכמת האומות הוא מלביש ומטמא בחי' חב"ד שבנפשו האלהית בטומאת קליפת נוגה שבחכמות אלו: פשיטא שכוונתו ולא רק לחכמת הפילוסופיא, שיי'ל שאיסור יש בדבר מפני ההתעסקות בהענינים נגד דתיים שבה, משא"כ בחכמת החשבון וכו', אלא גם לכל החכמות, שהרי (מלבד ההוכחה שאומר שם "חכמות" לשון רבים) מפורש שם שטומאתה מקליפת נוגה, היינו, שאינה חכמת מינות, איסור

20 לעמבערג תרט"ז. ועוד. 21 בהוצאת ווילנא תרל"ב. ועוד.

לקוטי אמרים

מהן בריוח לעבוד ה' או שיודע להשתמש בהן לעבודת ה' או לתורתו וזהו טעמו של הרמב"ם ורמב"ן ז"ל וסיעתן שעסקו בהן:

לעבודת ה' או לתורתו (אולי הרמז לאהוי"ר ותפלה, ותורה: הא' עיין יסוה"ת ב' ב', ד' יב'. הב' כמו הנצרך להל' קדה"ח, חקירה אלקית וכה"ג. ועייג"כ מו"נ ח"א

לג' לד'). (הרמב"ם ורמב"ן ז"ל (מזה מוכח, דגם מי שקיים מצות ידיעת התורה כולה, אסור בלימוד חכ' או"ה, אם לא מטעם קרדום וכו'. וכמש"פ ג"כ בהל' ת"ת ג' ז' ממנחות צט:). הרמב"ם (ז"ל באגרת לר' יונתן מלוניל - בשו"ת - "נשים נכריות נעשו לה [להתורה] צרות . . . והש"י יודע כי לא נלקחו מתחלה אלא להיות לה לרקחות ולטבחות ולאופות להראות העמים והשרים את יופי' כי טובת מראה היא עד מאד").

מ"מ, הגהות והערות קצרות - עם פענוחים

לעבודת ה' או לתורתו: אולי הרמז בב' הלשונות - לאהבה ויראה ותפלה (לעבודתו), ותורה (תורתו). ואופן ההשתמשות בחכמת אוה"ע לב' ענינים הנ"ל: ענין הא' (לעבודתו) - עיין יד הל' יסוה"ת פ"ב ה"ב, פ"ד הי"ב²⁵. וענין הב' (לתורתו) - כמו הנצרך להלכות קידוש החודש, חקירה אלקית, וכה"ג. ועייג"כ מו"נ ח"א פל"ג לד'²⁶.

הרמב"ם ורמב"ן ז"ל: כוונת אדה"ז בהוספה זו לבאר שמה שגם הרמב"ם והרמב"ן עסקו בהן רק מטעם הנ"ל, מוכח, דגם מי שקיים מצות ידיעת התורה כולה (כהרמב"ם ורמב"ן ז"ל), אסור בלימוד חכמת אומות העולם, אם לא מטעם קרדום וכו'. וכמו שפסק אדה"ז ג"כ בהל' ת"ת פ"ג ה"ז - ממנחות צט:²⁷.

הרמב"ם: זה לשונו באגרת לר' יונתן מלוניל - בשו"ת²⁸ - "נשים נכריות נעשו לה [להתורה] צרות . . . והש"י יודע כי לא נלקחו מתחלה אלא להיות לה לרקחות ולטבחות ולאופות להראות העמים והשרים את יופי' כי טובת מראה היא עד מאד".

25) ושם: "האיך היא הדרך לאהבתו ויראתו, בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול . . . וכשמחשב בדברים האלה עצמן מיד הוא נרתע לאחוריו ויפחד וכו'" (פ"ב ה"ב); "בזמן שאדם מתבונן בדברים האלו ומכיר כל הברואים ממלאך וגלגל ואדם כיוצא בו ויראה חכמתו של הקב"ה בכל היצורים וכל הברואים, מוסיף אהבה למקום ותצמא נפשו ויכמה בשירו לאהוב המקום ברוך הוא, ויירא ויפחד משפלותו ודלותו וכו'" (פ"ד ה"ב). (26) ושם (בפל"ג), שאין להתחיל הלימוד במדע האלקי - מחמת אי יכולת השכל בהתחלות לקבלם - אלא לאחר "שכבר הושגו לו המדעים אשר בהם נלמדים הקדמות העיון". וממשיך לבאר (בפל"ד) ש"ש הקדמות הנלקחות מטבע המספרים, ומסגולות התבניות ההנדסיות . . . עניני התכונה הגלגלית ומדעי הטבע . . . הם ענינים הכרחיים להכרת יחס העולם להנהגת ה' . . . ויש שם דברים עיוניים רבים . . . שמכשירים את המחשבה . . . ומסלקים הערבוניא המצוי ברוב מחשבות המעיינים . . . והרי הכרחי . . . להכשיר את עצמו תחלה במלאכת ההגיון, ואח"כ במקצועות ההכשרתיים כפי הסדר, ואח"כ במדעי הטבע, ואח"כ במדעי האלקות". (27) בהל' ת"ת שם: "ואפילו מי שלמד כבר כל התורה כולה, שמא יאמר למדתי חכמת ישראל אלק ואלמוד חכמת אומות העולם, תלמוד לומר ואת חקותי תשמרו ללכת בהם, אין לך רשות ליפטר מערבוניא המצוי ברוב מחשבות המעיינים . . . והרי יומם ולילה ממש, יצא ויבדוק שעה שאינה מן היום ולא מן הלילה ויעסוק בהם". והוא ממנחות שם: "שאל בן דמה . . . את ר' ישמעאל כגון אני שלמדתי כל התורה כולה מהו ללמוד חכמת יונית, קרא עליו המקרא הזה לא ימוש ספר התורה הזה מפיק והגית בו יומם ולילה, צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמת יונית". (28) נדפסה בשו"ת הרמב"ם - פאר הדור סמ"א.

לקוטי פירושים

בפועל, שהיא מג' קליפות הטמאות לגמרי, וכמו שאר עניני ע"ז, ועוד, שהרי מפרש "אלא א"כ עושה אותן קרדום לחתוך בהן וכו'". ומפורש הדבר עוד יותר בהלכות ת"ת לאדה"ז פ"ג ס"ו.

(אגרות קודש ח"א ע"י תג)

ע"ד השקו"ט במכתבו איך הוא בחכמות ע"ז, דלכאורה הן מג"ק הטמאות שהרי הלימוד בהן נאסר ב"אל תפנו אל האלילים"²⁹, אבל מוכרח לומר שגם הן מק"נ, שהרי להבין ולהורות מותר, וזהו טעמו של הרמב"ם שעסק בהן, וא"כ גם הן נכללו במש"כ בתניא כאן - לפענ"ד א"א לומר כן, וממנ"פ: אם לומד חכמות ע"ז שלא ע"מ להורות - מטמא בחי' חב"ד שבנפשו בטומאת ג"ק הטמאות לגמרי³⁰, וכמו בשאר איסורים. ואם לומד ע"מ להבין ולהורות - ה"ז נכלל בקדושה, במש"כ וק"ו ממילתא דבדיחותא שבתניא פ"ז³¹ שאינו אלא לפקח דעתו, וכאן הוא הקדמה וחלק מלימוד התורה.

- אופן עדמ"ש במכתבו יש למצוא במאכלות אסורות, שהן מג"ק הטמאות, אבל אם אוכלן לפקוח נפש, שהתירו רז"ל ונעשה היתר (גמור)³² וכוונתו אינה לש"ש כדי לעבוד את הוי' ע"ז - ה"ז שייך לק"נ³³. - והטעם שיכול להעלות חכמות ע"ז שמג"ק הטמאות, אף שהם אסורים וקשורים, לקדושה הוא כדוגמת האופן שזדונות נעשו לו כזכויות הואיל ועל ידי זה בא כו"נ³⁴, וגם בנדו"ד כן הוא הואיל ועל ידיהן מברר ד"ת וכו'.

(אגרות קודש ח"א ע"י רבב ואי"ך)

להתפרנס מהן בריוח: בדיוק הלשון "בריוח" י"ל: (א) דפשיטא דגם בלא ידיעה בחכמות אלו - אפשר להתפרנס, (ב) במילא - ילפינן דינא דגם בשביל ריוח מותר, שהרי כו"כ עשאו קרדום כו' להתפרנס בריוח.

(תניא בצירוף מ"ז וכו' ע"י רפ"ו)

וזהו טעמו של הרמב"ם וכו': בהשקפה ראשונה יש בזה תמי' גדולה. והיא: לכאורה בא רבינו הזקן בזה לתרץ איך עסקו הרמב"ם

22) קדושים י"ט, ד. 23) משא"כ בחכמת החשבון וכו"ב - שטמא בחי' חב"ד בטומאת ק"ו. 24) י"א, ב. 25) ראה תניא אנה"ק סכ"ז (קמ"ד, רע"א). 26) תניא פ"ז. 27) תניא שם (יב, א).

לקוטי פירושים

והכנה לתומ"צ. ואולי גם לימוד הל' ע"ז וכשוף ע"י ב"ד מסוג זה.

ה) ההתחכמות - במדה הדרושה ולא יותר - בעסקיו כדי למצוא פרנסתו, או כשעושה מהחכמות עצמן אומנות וקרדום לחתוך בהן - ה"ז הכשר והכנה לדבר היתר.

והנה כל מה שמצינו בתורה ובמרו"ל בכמה בני"י שהתעסקו בחכמות או"ה, בכולם י"ל שהי' באחד מאופנים הנ"ל. ואין שייך בזה להקשות איך עסקו ולתרוץ שהוא מטעמים שנתבארו לעיל - כי פשוט הוא, אי בעית אימא קרא, אב"א מרו"ל, אב"א מעשים בכ"י.

ומה שמקשה רבינו הוא מלימוד הרמב"ם וכו' שכותב בפירושו שלמד מספרי או"ה וכו' (וא"כ אינו כאופן הא'). ואין עיקר קושיתו ממה שלמד ספרי ע"ז (כמ"ש במו"נ), או ממה שלמד ספרי התוכנים היונים (כמ"ש בהל' קדה"ח), כי ע"ז ביאר טעמי המצוות חשבון קדה"ח וכו', וא"כ הוא אופן הב' - ותוקף הקושיא הוא מלימוד חכמות האחרות וכמו רפואה מספרי גאלינוס וכו'. וא"א לומר שהי' לעשותם קרדום לחתוך בהן, שהרי למדם בעת שהיתה פרנסתו מצוי' ע"י אחיו שהחזיק אותו ואת ב"ב, כידוע במכ' הרמב"ם. וכן הרמב"ן הי' בקי בכמה חכמות ולא עשה כל החכמות קרדום לחתוך. ובתירוץ לזה בא אופן ששי -

ו) שמתר ללמוד חכמות או"ה גם קודם שמנעו חסרון ידיעתו בהם מהבנת התורה, אם רק יודע להשתמש בהן אח"כ לעבודת ה' או לתורתו.

ועפ"ז יומתק גם דיוק הל' בתניא: וזהו טעמו - לשון יחיד, אף דמביא מקודם שני היתר הלימוד. כי טעמו של הרמב"ם וכו' בעת הלימוד הי' רק טעם אחד, אף שאח"כ נתהפך הגלגל ובמות עליו אחיו, הוכרח לעשות החכמות קרדום לחתוך בהן.

(אגרות קודש ח"ג ע' רכז ואילך. ע' קסט ואילך)

וזהו טעמו של הרמב"ם ורמב"ן ז"ל: "טעמו" ולא "טעמים" - סגנון נפוץ הוא ביותר שהתיבה "מושכת אחרת

וכו' בחכמות אלו. ומבאר שהוא מפני שידעו להשתמש בהן לתומ"צ. ואינו מובן כלל למה תפס את הרמב"ם וכו' - הרי התורה צייתה "ורפא ירפא"³⁵, ומצוה לחשוב תקופות ומזלות, ובעיר שאין בה רופא אסור ת"ח לדור שם, ובן אחי' ממונה על חולי מעיים, ור"י בן חנני' אמרו עליו כל כך יש בידך, ור"ש בן חלפתא עסקן בדברים היי, וכו' וכו'.

והביאור בזה, לפענ"ד, בהקדם דכמה אופנים ישנם בלימוד וידיעת חכמות או"ה. וסדרן מלמעלה למטה:

א) ידיעת חכמות אלו מן התורה. וכמו חכם כשמראין לו מפה יודע ממנה כל פרטי הבנין, כן הוא בתורה שהיא המפה ודיפתרא שע"פ תכניתה נבה"ע. וכמסופר בבכורות"י שר' יהושע בן חנניא למד זמן עובר נחש מן הכתוב. ובמדרש תהלים, על שמואל ועל ר' הושעיא ע"י שהי' יגע בחכמתה של תורה למד מתוכה כל מה שיש ברקיע. ואצ"ל מה שנאמר בפירוש בתושב"כ ותושבע"פ - שכל זה הוא תורה ממש, שהיא חכמתו כו' וכמאמר הרמב"ם הידוע שאין הפרש בין ובני חס כוש ומצרים כו' ובין אנכי ה"א.

ב) בלימוד חכמות אלו כשהתורה מצווה ע"ז באופן ישר. וכמו המ"ע על ב"ד שיחשבו' וצריכין לידע דרכי ע"ז וכישוף וכו' כנ"ל, והתירו לבית ר"ג ללמוד חכמת יונת מפני צורך הציבור"י וכה"ג. שאין לימוד זה לימוד תורה, אבל מצוה היא - וגם קודם שנשתמש בהלימוד לקדש החדש וכו' וכשאר מצוות דאורייתא או דרבנן.

ג) כשאנוס לחשוב דבר חכמה והוא במקום שאסור בד"ת שדינו להרהר בחשבונות וכו', וי"ל שזה נכלל ג"כ בכוננת המדרש"י ששאלו את שמואל והלא אתה אסטרולוגי א"ל לא הייתי מביט אלא בשעה שהייתי נפנה לבית המים. - אשר ג"ז הוא מצוה, אבל באופן שלילי.

ד) כשלומד תורה או שחפץ לקיים מצוה וא"א לו מפני חסרון ידיעה בחכמות אלו ואז ממלא חסרונו זה, וכמאמר רבי' שגדל י"ח חדשים אצל רועה לידע איזה מום קבוע ואיזה מום עובר. - לימוד זה אינו לא תורה ולא מצוה, אבל הכשר

(28) משפטים כא, יט. (29) שבת עה, א. (30) סנהדרין ספ"ק (יז, סע"ב). (31) שקלים רפ"ה. (32) הוריות יו"ד, א. (33) הילין נז, ב. (34) ת, א. (35) י"ט [בהוצאת באבער - פיסקא ד']. (36) פיה"מ סנהדרין ר"פ הלק יסוד ח'. (37) רמב"ם הל' קדה"ח פ"א ה"ז. (38) ראה תוד"ה ארוך מנחות סד, ב. קו"א להל' ת"ת לארה"ז פ"ג ס"א. (39) דפשיטא שאין כוננת הציווי שהלימוד הי' ע"ד לימוד ריב"ח (בכורות שם), כאופן הא', כי אין זה שייך אלא ליתידי סגולה, והתורה על הרוב תדבר. גם אין נפק"מ אם ילמוד מספרי היונים או מספרי חכמת ההשבון כו' שהיו באומתנו ונאבדו - כלי' הרמב"ם (הל' קדה"ח ספ"ז) - כי אין הלשון הסיבה אלא התוכן. (40) ולהעיר, שיש מונים חשבון תקופות ומזלות במנין המצוות (ראה סה"צ להרמב"ם מ"ע קנג). (41) עיין אחרונים שו"ע או"ה רספ"ה. (42) דבר"י פ"ה, ו. (43) דכיון דאסור לחשב ד"ת במבואות המטונפות, ורק ע"י חשבונות של חכמות האומות יכול להשמר מזה, הי"ז קיום ענין דל"ת, והירות בשמירת איסור, ולא רק עש"י לש"ש. וכחילוק דבכל דרכיך דעהו או קיום מצוה בפומ"מ. והן הן שני הסוגים שבתניא פ"ז: (א) האוכל כו' כדי להרחיב דעתו כו'. (ב) לקיים מצות עונג שויו"ט. וראה ג"כ שם ספ"ד: החומש מעלה עמו כל הארבע ידות כו' ומלבד זה הרי בשעת כו' - שזהו עילוי נוסף, כמובן. (44) סנהדרין ה, ב. (45) ראה דרך מצותיך להצ"צ קד, ב. (46) ח"ג פכ"ט ופ"ל. (47) ספ"ז. (48) ראה תולדות הרמב"ם - נדפסו בתשובות הרמב"ם (ליפסיא) בהקדמה לח"ג. (49) החילוק בין אופן הו' לאופן הד' - פשוט: בלימוד חכמת האומות סתם, הי"ז מטמא הב"ד שבנפשה"א, היינו, שמורידה מקדושה לקליפה. והנה, ירדת מצוה למדר"י השני' שבקליפות, היינו נקה"ט, והתרה באופן שבעת הירידה נעשית העלי', ולא רק ההכנה לזה. עשה דוחה ל"ת אם בעינא דמיעקר לאו מקיים עשה (שבת קלב, ב. וראה ג"כ משל"מ הל' ק"פ רפ"י. ובמלא הרועים ח"א מ' עשה דוחה ל"ת בתחלתו). ולכאורה, היתר הירידה למדר"י הראשונה שבקליפות, היינו, ק"ב, ג"כ צ"ל בתנאי כזה, היינו באופן הד'. - וזה מתדש אופן הששי, שבק"ג התרה הירידה אף שאז אינה אלא הכנה לש"ש. (50) באגרת הרמב"ם (פאר הדור סמ"א) שנלקחו גשים נכריות כו' והא-ל יודע שלא נלקחו מתחלה אלא לרקחות כו' מי"מ נמתעה עונתה כו'. - שמכ"ז ראי' למש"כ למעלה. ואולי גם מפני זה פורש שם הרמב"ם בתניא - כי הוא ביאר טעמו בפירושו, וממנו נלמד על הכלל. וצ"ע בכתבי הרמב"ן ובפרט במש"כ ע"ד הרמב"ם שאם העתיק הנ"ל - מבוורת במילא הזכרת הרמב"ן בתניא שם.

לקוטי פירושים

עמה". ולדוגמא בכתובי: "למען ינוח עבדך ואמתך כמוך" -
ולא "ינוחו". ולכן, ת"א - שמתרגם קרוב ללשון - "ינוח",
ותיב"ע - שהוא קרוב לכוונה - "ינוחו".
(אגרות קודש שם ס"ע קע ואילך)

הרמב"ם ורמב"ן ז"ל: להעיר ממ"ש בשער הגלגולים
ששניהם לא זכו לחכמת הקבלה, עכ"פ עד סוף ימיהם.
ושייכות חכמת סדר ההשתלשלות שבקבלה ועניני קבלה
מעשית לחכמות הטבע וכו' - מובנת.

(אגרות קודש שם ע' קכז)

51) ואתחנן (פרשת השבוע שבו נכתבה אגרת זו) ה, יד. 52) הקדמה לו. ועייג"כ שה"ג לחיד"א בערכם (וראה גם אגרות-קודש חכ"ב ע' קכט, ובהנסמן שם).